

فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران:

ضرورت، شیوه‌ها، مشکلات، و راهکارها

علی صادق‌زاده وایقان

چکیده

هدف: شناسایی شیوه‌های فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران، بررسی مشکلات این حوزه، و ارائه راهکارهایی برای حل مسئله.

روش‌شناسی: از روش کتابخانه‌ای به منظور مطالعه پژوهش‌های پیشین و نیز از شیوه‌ها و تجربیات کتابخانه‌های مهم در حوزه نسخه‌های خطی استفاده شده است.

یافته‌ها: خرید، وقف، اهداء، واگذاری (صندوق امانت)، دیجیتال‌سازی، و مبادله، مهم‌ترین شیوه‌های فراهم‌آوری نسخه‌های خطی است. بی‌توجهی مدیران، پراکندگی نسخه‌های خطی، کمبود اعتبارات مالی، وجود دلالتان حرفه‌ای و تبلیغات دروغین آنها، مشکلات ارزیابی و کمبود کارشناس، نداشتن خط‌مشی و آیین‌نامه مدون و مصوب، موانع شرعی، و خطای راهبردی خریداران نسخ خطی از موانع و مشکلات عمده ذکر شده است. تأسیس مراکز رسمی برای مدیریت نسخه‌های خطی، تشکیل کمیته‌های فراهم‌آوری و ستاد خرید، فعال کردن انجمن دست‌نوشته‌های کهن، سازماندهی مستقل مجموعه‌های اهدایی، راه‌اندازی صندوق امانت، و خدمات دیجیتال‌سازی در محل نگهداری نسخه‌ها، راهکارهای پیشنهادی برای رفع مشکلات است.

نتیجه‌گیری: ارتقای سطح آگاهی مردم به‌ویژه مجموعه‌داران؛ اهتمام تمامی دست‌اندرکاران فرهنگی بخش دولتی، عمومی، و خصوصی؛ کمک به حفظ نسخه‌های خطی مجموعه‌داران؛ و برنامه‌های تشویقی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها برای نجات میراث مکتوب کشور است.

کلیدواژه‌ها

فراهم‌آوری، نسخه‌های خطی، اهداء، مجموعه‌سازی، وقف، صندوق امانت

فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران: ضرورت، شیوه‌ها، مشکلات، و راهکارها

علی صادق‌زاده و ایقان^۱

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۵/۱۴

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۸/۰۷

مقدمه

برگ‌های زرین به‌جامانده از دانشمندان مسلمان، هنرمندان، کاتبان، و صحافان، مجموعه‌های بسیار ارزشمندی است که ایران اسلامی به برگ‌برگ آنها می‌بالد؛ کتاب‌هایی که در دوران اسلامی زمینه‌های نشر علم، فرهنگ، و هنر را در سرتاسر ممالک اسلامی به‌دنبال داشته است (آصف‌آگاه، ۱۳۸۷ الف). نسخه‌های خطی فارسی و عربی در واقع، کارنامه دانشمندان بزرگ و نوابغ فکری عالم اسلام و هویت‌نامه مسلمانان جهان به‌ویژه ایرانیان است که در فراهم‌آوری آن سهم ارزنده‌ای داشته‌اند. حفظ این گنجینه بی‌بدیل و بهره‌برداری از آن برعهده نسلی است که این میراث پراچ را پاس دارد و برای شناخت فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیاء و بازسازی آن همت گمارد (ایرانی، ۱۳۸۸).

یکی از راه‌های حفظ میراث مکتوب و ملی هر کشور و منطقه‌ای، فراهم‌آوری و نگهداری آنهاست. در کشور ما نیز کوشش‌های بسیار و درخور توجهی، هرچند به‌لحاظ اندک بودن، توسط افرادی دلسوز و آگاه انجام شده است. از آنجاکه سند فراهم‌آوری نسخه‌های خطی یک هویت ملی و گسترده است؛ گاهی اوقات سازمان‌هایی که باید در این زمینه تلاش کنند، درگیر فعالیت‌های روزمره‌ای هستند که فرصت کمتری برای توجه به این امور دارند (آزاده، ۱۳۸۱). همچنین ارائه بعضی از طرح‌ها، از جمله طرح تملک نسخه‌های خطی و پیگیری نکردن آن، سبب شک و تردید مجموعه‌داران نسخه‌های خطی، ایجاد ترس و وحشت در آنها از داشتن چنین مجموعه‌ای، یا عرضه آن برای فروش به سازمان‌های دولتی شده است.

۱. دکترای علم اطلاعات و دانش‌شناسی؛
کارشناس اداره کل پژوهش و آموزش
سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
sadeghzadeh3832@yahoo.
com

از ظرفی، تألیف، ترجمه، استنساخ، و کتابت ده‌ها هزار نسخه خطی فارسی و عربی در تمدن اسلامی به‌قدری زیاد است که هیچ فرهنگی قادر به رقابت با آن نیست. حفظ این گنجینه بی‌بدیل و بهره‌برداری از آن و معرفی آن به نسل امروز و ایران‌شناسان خارج از کشور وظیفه‌ای ملی است (ایرانی، ۱۳۸۸). از سویی، کشور ما با آنکه گنجینه عظیم و بی‌مانندی از دست‌نویس‌های اسلامی را در گوشه‌وکنار خود جای داده است؛ آن‌گونه‌که باید و شاید به شناسایی و بهره‌برداری از این منابع توجه نشده است (حافظیان بابلی و حکیم، ۱۳۸۵). بنابراین، فراهم‌آوری نسخه‌های خطی به‌عنوان منابع اصلی و معتبر فرهنگ و تمدن ایران اسلامی و تاریخ علم در ایران و اسلام از فعالیت‌های اساسی و ضروری بوده و برای جلوگیری از خروج این ذخایر نفیس و ارزشمند از کشور به‌شکل غیرقانونی اقدامی ضروری است. فراهم‌آوری این منابع به‌دلیل نبود اطلاعات و در اختیار نداشتن فهرست کاملی از آنها، مشخص نبودن تعداد، و پراکندگی گسترده آنها در داخل و خارج از کشور، فعالیتی خاص و متفاوت با گردآوری منابع اطلاعاتی دیگر است.

ایرج افشار (۱۳۴۸ الف) ضرورت فراهم‌آوری نسخه‌های خطی را چنین بیان می‌کند: اکنون که تا حدی بر فواید و اهمیت این آثار وقوف حاصل شد باید بحثی را درباره جمع‌آوری، نگاهبانی، و شناساندن آنها پیش کشید. نخستین و مهم‌ترین کار ما ایرانیان گردآوری این آثار است که دسته‌ای از آنها به‌شکل نسخه‌های خطی در خانه‌ها به‌عنوان مجموعه خصوصی و مال ارثی از چشم پژوهشگر و دانشمند دوروبر کنار نگاه داشته می‌شود. این نسخه‌ها گاه به‌گاه پس از فوت صاحب مجموعه با روشی سوداگرانه به‌بار می‌آید و اغلب متفرق می‌شود. دسته دیگر از کتاب‌های خطی آنهاست که در مزارات، امامزاده‌ها و بقاع مذهبی، و مسجدها به تصادف از بد حادثه زمان برکنار مانده و به‌علت احترام عامه به اماکن مذهبی، آن کتب محفوظ مانده است. هنوز هم بسیاری از کتب مهم، خواه از حیث متن و خواه به‌لحاظ هنر، پاره و پراکنده در صندوق‌های مساجد و مزارها، طعمه خاک، موش، و موریانه است و به‌تدریج از میان خواهد رفت و غم بر سر غم افزون خواهد شد. برماست که این آثار گرانبه‌تر را که مرده‌ریگ فکری ملت ایران است جمع کنیم. باید آنها را خرید و به‌طور شرعی و قانونی از طریق اهداء و ضبط، از نیستی و نابودی محفوظ داشت و به‌راستی باید از کسانی که مجموعه خصوصی دارند و به‌علت ذوق و عشق به جمع‌آوری کتب خطی توجه دارند ممنون بود که قسمتی از عمر و بخشی از سرمایه خود را بر این امر بزرگ صرف کرده‌اند و موجب حفظ تعدادی از این آثار بوده‌اند. مؤسسات ما باید با همت بلند و رغبت، نفایس خطی را از اشخاص خریداری کنند و بدانیم که گردآورندگان

این نوع آثار مردمی هوشیار بوده و خدمتی بزرگ به ملت خود کرده است (ص ۶). فدایی (۱۳۸۶) نیز نسخه‌های خطی را هویت ایرانیان در حوزه‌های مختلف علم می‌داند و معتقد است با برنامه‌های صحیح، به موقع و درازمدت، و افزایش میزان آگاهی فردی و اجتماعی جامعه، فراهم‌آوری نسخه‌های خطی امکان‌پذیر است.

مجموعه‌داران، نسخه‌های خطی را از روی عشق و علاقه یا احترام به نیاکان و اجداد خویش در کتابخانه‌های شخصی نگهداری می‌کنند که ضمن در دسترس نبودن برای پژوهشگران، به علت ناآشنایی با چگونگی مراقبت یا پرهزینه‌بودن آن، نبود مرمت، آسیب‌شناسی، و آفت‌زدایی و ضدعفونی، ناخواسته به فرسودگی و تخریب میراث مکتوب کمک می‌کنند که فقط اطلاع‌رسانی و ایجاد اعتماد می‌تواند این مجموعه‌ها را برای فروش یا اهداء به مراکز توانمند هدایت و انگیزه این کار را در مردم تقویت کند (صادق‌زاده وایقان، ۱۳۹۶).

از دیگر انگیزه‌های فراهم‌آوری می‌توان به گسترش فرهنگ پژوهش در جامعه، آگاهی پژوهشگران و اندیشمندان از وجود منابع و ذخائر مکتوب اسلامی، و تحویل این گنجینه عظیم بشری به نسل‌های بعد برای تدوین تاریخ علم و تمدن فکری، فرهنگی، و هنری اشاره کرد (مرعشی، ۱۳۸۷). بنابراین، فراهم‌آوری نسخه‌های خطی امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر بوده و اطلاع‌رسانی در این خصوص نیازمند اراده ملی به‌ویژه در رسانه ملی و مطبوعات و ایجاد اعتماد و احترام به مالکان نسخه‌های خطی و تصویب قوانین مالکیت نسخ خطی است. به‌لحاظ کمی، آمار دقیقی از پراکندگی نسخه‌های خطی در جهان وجود ندارد. کسائی (۱۳۸۳، ص ۱۳۹) بیان می‌کند: «بیش از ۱,۵۷۰,۰۰۰ نسخه خطی اسلامی در جهان وجود دارد که در ۱۰۵ کشور نگهداری می‌شود. نزدیک به یک‌پنجم این نسخه‌ها در ترکیه و بیش از نیمی از آنها در پنج کشور ترکیه، ایران، هند، مصر، و عراق قرار دارد». عظیمی (۱۳۸۳، ص ۲۹) می‌نویسد: «تعداد نسخه‌های خطی در ایران نزدیک به ۵۰۰,۰۰۰ تخمین زده می‌شود و ایران نخستین رتبه را در دنیا از نظر تعداد نسخه‌های خطی دارد». به هر حال، ایران جزء پنج کشور مهم دارنده نسخ خطی اسلامی در جهان است. برای کشوری چون ایران که خاستگاه مؤلفان و دانشمندان بسیاری بوده و از تمدنی کهن و فرهنگی غنی برخوردار است و از دیدگاه کلی‌تر نیز با توجه به اینکه اسلام، تمدنی کتاب‌محور را بنا نهاده و غالب پژوهش‌ها و نگاه‌های دانشمندان مسلمان حول محور کتاب آسمانی قرآن شکل گرفته است، زیننده است شناسنامه‌ای کامل و جامع از همه تصانیف و تألیفات علمای اسلام تنظیم و منتشر شود (حافظیان بابلی، ۱۳۸۵) تا به‌عنوان باارزش‌ترین و متنوع‌ترین محمل اطلاعاتی در ارتباط و گفتگوی انسان‌ها، فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، مرزها و موانع جغرافیایی، زبانی، قومی، و دینی

را درنوردیده و در خدمت صلح و آرامش جهانی به‌کار گرفته شوند (صادق‌زاده و ایقان، نجفقلی‌نژاد و رجوی، ۱۳۹۰). تحقق چنین امری در گرو فراهم‌آوری و سازماندهی نسخه‌های خطی است؛ بنابراین بررسی فراهم‌آوری نسخه‌های خطی به‌عنوان قدم اول از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

تاکنون، پژوهشی علمی - کاربردی درباره فراهم‌آوری نسخه‌های خطی انجام نشده و فقط چند پژوهش مروری و یادداشت منتشر شده است. در ادامه به بعضی از مهم‌ترین پژوهش‌های مرتبط با این بحث اشاره می‌شود. افشار (۱۳۷۹) در پژوهشی با بررسی مالکیت و خرید و فروخت نسخه‌های خطی در گذشته بر ایجاد شرایط فرهنگی در خرید و اهدای نسخه‌های خطی تأکید کرده است. شعبانی (۱۳۸۱) نیز به پراکندگی جغرافیایی نسخ خطی در کتابخانه‌های کشور توجه و مجموعه‌هایی را بررسی کرده است که در ۱۴ شهر نگهداری می‌شدند. نتایج این پژوهش حاکی از آن بود که مدیران فرهنگی باید صاحبان این مجموعه‌ها را به اهداء یا فروش نسخه‌های خطی به کتابخانه‌های بزرگ تشویق کنند. اسماعیلی (۱۳۹۲) با بررسی روند فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در کتابخانه ملی ایران از ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۱ نشان داد خط‌مشی سازمان اسناد و کتابخانه ملی در این سال‌ها به‌طور شفاهی بود و در دهه‌های گذشته، به‌دلیل اینکه کمیته خرید از نظر سازمانی زیرمجموعه مدیریت نسخه‌های خطی نبود روند فراهم‌آوری نسبت به شیوه خرید کندتر از سال‌های پژوهش شده بوده است. در سال ۱۳۸۵ به‌علت محدود نبودن بودجه و اعتبارات مالی کافی، روند خرید به‌طور چشمگیری افزایش پیدا کرده بود؛ اما در سال‌های اخیر کاهش عرضه نسخه‌های خطی، کاهش اعتبارات و بودجه کافی، و افزایش نرخ تورم از عوامل کاهش خرید نسخه‌های خطی بوده است. افزایش بودجه، اطلاع‌رسانی و تبلیغات، ارتقای جایگاه و افزایش اختیارات گروه فراهم‌آوری، تسریع در پرداخت‌ها، جلب اعتماد اشخاص، سازماندهی مجموعه‌های فراهم‌آوری شده، جذب کارشناسان متخصص، شرکت در حراجی‌های بین‌المللی، راهنمایی و مشارکت افراد متخصص در خرید نسخه‌های خطی، خرید از طریق سفارتخانه‌های خارجی، و... از راهکارهای حل مسئله ذکر شده است. براساس یافته‌های پژوهش صادق‌زاده و ایقان (۱۳۹۶)، با اهتمام مدیران سازمان و انتصاب بالاترین مقام اداری و مالی کتابخانه به‌عنوان رئیس کمیته خرید نسخه‌های خطی، فراهم‌آوری این منابع رشد چشمگیری داشته است. رومن^۱ (۱۳۸۲) در پژوهشی با بررسی راه‌ها و شیوه‌های انتقال نسخه‌های خطی اسلامی به ۱۰ کشور اروپایی نشان داد بیش از ۱۰۰,۰۰۰ نسخه خطی نفیس اسلامی به زبان‌های عربی، فارسی، و ترکی به گنجینه کتابخانه‌های این کشورها راه پیدا کرده است.

همان‌طور که پژوهش‌های ذکر شده نشان می‌دهد مراکز و کتابخانه‌های مهم نتوانسته‌اند

1. Roman

از تمام ظرفیت‌ها و راهکارهای لازم استفاده کنند و از تجهیزات و فناوری اطلاعات برای فراهم‌آوری به‌منظور حفاظت از میراث تمدنی و فرهنگی غنی بهره بگیرند تا مشکلات متعدد مدیریتی و مالی را به فرصت تبدیل و حل کنند. بنابراین، کم‌توجهی به این میراث باعث آسیب جدی یا خروج این نسخه‌ها از کشور شده است. در این راستا، یافتن پاسخ به پرسش‌های زیر مدنظر پژوهش حاضر قرار گرفت:

- شیوه‌های اصلی و مهم فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران کدام‌اند؟
- عمده‌ترین مشکلات فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران چیست؟
- راهکارهای مناسب برای حل مشکلات فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران کدام‌اند؟

روش‌شناسی

پژوهش حاضر کاربردی و به‌روش کتابخانه‌ای و تحلیلی انجام شده است. ابتدا با استفاده از روش کتابخانه‌ای منابع موجود در زمینه فراهم‌آوری نسخه‌های خطی بررسی شد. به این منظور از منابع کتابی، پایان‌نامه‌ها، و مقالات موجود در کتابخانه‌های مختلف دانشگاهی، مراکز پژوهشی، و بانک‌های اطلاعاتی داخلی استفاده شده است. بخشی از اطلاعات نیز تجارب و اندوخته‌های ۱۵ ساله پژوهشگر در این حوزه و تعامل و همکاری با مسئولان و دست‌اندرکاران فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های مهم ایران از جمله ملی، آستان قدس رضوی، مجلس شورای اسلامی، دانشگاه تهران، مرکزی (ملی) تبریز، و علامه مرعشی در قم است. نگارنده علاوه بر آگاهی از شیوه‌های مهم فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های مهم و فعال کشور، دیدگاه و نظرات کلی دست‌اندرکاران و کارشناسان کتابخانه‌های ذکر شده را نیز به‌عنوان اندوخته و تجربه در خصوص این موضوعات منعکس کرده است: (۱) تقویت انگیزه مجموعه‌داران خصوصی برای واگذاری نسخه‌های خطی به مراکز دولتی و مجهز، (۲) مشکلات این حوزه، و (۳) راهکارهای حل مسئله.

یافته‌ها

• شیوه‌های اصلی و مهم و فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران

بررسی‌ها نشان می‌دهد بیشتر کتابخانه‌ها در گذشته، فقط از سه شیوه «خرید، وقف، و اهداء» فراهم‌آوری می‌کرده‌اند؛ اما بعضی از مجموعه‌ها رانمی‌توان براساس این سه روش فراهم‌آوری کرد؛ بنابراین ضمن معرفی اجمالی سه شیوه قدیمی برای فراهم‌آوری نسخه‌های خطی، دو شیوه جدید مبتنی بر تجهیزات امنیتی و حفاظتی (صندوق امانت) و فناوری اطلاعات (تهیه نسخه دیجیتالی) برای مجموعه‌دارانی که مایل به فروش، اهداء، و وقف نیستند به‌عنوان

شیوه‌های مهم و اصلی فراهم‌آوری نسخه‌های خطی به اختصار بیان شده است.

۱. خرید

متداول‌ترین شیوه تهیه نسخه خطی، خرید است. فروشندگان نسخه (کتاب) در قرون اولیه اسلامی به نام وراقان خوانده می‌شدند. آنها مردمی بودند که خود به دنیای دانش وابستگی داشتند. اغلب آنها کتابشناس، دانشمند، شاعر، و خوشنویس بوده‌اند. از طرفی، تهیه کتاب از سرزمین‌های دور و مختلف برای کتابخانه‌های بزرگ همواره مدنظر صاحبان آنها بوده است. ابن ندیم (۱۳۸۱، ص ۴۴۴) آورده است: «مأمون جمعی را به سرزمین روم فرستاد تا تعدادی کتاب موجود در آنجا را برای بیت‌الحکمه او در بغداد بیاورند». بنابراین، خرید و فروش کتاب از مباحث جذاب تاریخ کتاب‌بازی، مجموعه‌سازی، و کتابخانه‌داری است (افشار، ۱۳۷۹). در خرید نسخه‌های خطی و ایجاد شرایط فرهنگی برای فروش و اهدای آنها، باید تدابیر اساسی اندیشیده شود. جغرافیای فرهنگی کشور ما به گونه‌ای است که در تمام نقاط آن، نسخه‌های خطی به شکل گسترده و وسیعی، پراکنده است.

افشار (۱۳۷۷) معتقد است تقویم نسخه‌ها در زمان با توجه به خصایص معنوی و جسمی نسخه انجام می‌شود (نقل در صادق‌زاده و ایقان، ۱۳۸۴). «اگر کتابخانه‌ها نسخه‌ها را نخرند، فروشنده مجاز و محق می‌شود که آن را به دلالتان بفروشد. در این صورت، کتاب یا از کشور خارج می‌شود یا به بهایی گران‌تر پس از چندی به یکی از کتابخانه‌ها فروخته می‌شود. بنابراین، باید کتاب را در فرصت اول خریداری کرد تا گرفتار دلال‌بازی نشود» (افشار، ۱۳۸۳، ص ۵).

۲. وقف

این کار در تاریخ اسلام، سهم زیادی در پیدایش کتابخانه‌های گوناگون داشت بیشتر نسخه‌های خطی اسلامی موجود در کتابخانه‌های جهان، نتیجه همین عمل خدایسندانه بوده است (صادق‌زاده و ایقان، ۱۳۸۴). وقف در گذشته بیشتر از زمان حال رایج بود. اعتقادات مذهبی و راهنمایی‌های لازم، مردم را به این کار تشویق می‌کرد. از محاسن بسیار خوب وقف این است که حفظ و نگهداری منابع وقف‌شده تابع شرایط خاصی است و دست طمع کتابخانه‌ها و سازمان‌های دیگر و افرادی را کوتاه می‌کند که با تنظیم قوانین یا اخذ دستور از مسئولان رده بالا نسبت به انتقال این نفایس از کتابخانه‌های مدنظر اقدام می‌کنند (فدایی، ۱۳۸۷).

نخستین نسخه نفیس و منحصر به فرد خطی، قرآن وقفی علی بن سیم‌جور است که در ۳۸۳ هـ وقف کتابخانه مبارکه آستان قدس شده است. تا سال ۱۳۷۵، بیش از ۲۵۰ مجموعه و ۱۰ کتابخانه شخصی به آستان قدس رضوی وقف شده بود (شاکری، ۱۳۸۰) که شاید بتوان گفت بیشترین کتاب و کتابخانه وقفی در تاریخ به‌ویژه تاریخ ایران است. از مهم‌ترین مجموعه

نسخه‌های خطی وقفی را می‌توان به کتابخانه وقفی حاجی حسین آقای ملک و وزیر یزد بر آستان قدس رضوی؛ کتاب‌های وقفی شاه‌عباس بر آستان قدس رضوی، آستانه قم، و آستانه حضرت عبدالعظیم (شهر ری)؛ و نادرشاه بر آستان قدس نام برد. حتی یک نوع از موقوفات درباره کتب اوقافی برای مصارف وصالی و مرمت نسخه‌های خطی گزارش شده است. افشار (۱۳۴۸ ب) بیان می‌کند:

مضمون وقف‌نامه‌ای که در این باره دیده‌ام و بر سنگ حک و بر دیوار حسینیه‌ای در عقدا (میان نائین و یزد) نصب شده بود چنین است که وقف کرده سلاله‌السادات حاجی میرزا حسن عقلائی سی کرت زمین با عده عقدا... و ده کرت آن را بر صحافی قرآن مسجد و... (ص ۴۵۴).

۳. اهداء

اهداء، بهترین روش گردآوری نسخه‌های خطی است به‌ویژه برای سازمان‌ها و کتابخانه‌هایی که با مشکل اعتباری و مالی مواجه هستند؛ زیرا ممکن است مسائلی در وقف وجود داشته باشد یا وقف شرایط خاصی داشته باشد که مشکلاتی را در سازماندهی و اطلاع‌رسانی به‌وجود آورد که در اهداء نخواهد بود. بعضی از کتابخانه‌ها توانسته‌اند از راه اهداء، مجموعه نفیسی از نسخه‌های خطی را فراهم کنند. بیشتر اهداکنندگان از افراد آگاه و عالم جامعه هستند. پذیرش مواد اهدایی بهتر است با سپاسگزاری از اهداکننده و اعلام تصمیم‌گیری درباره آنها انجام بگیرد (چپمن^۱، ۱۳۸۵). ارج نهادن به اهداکنندگان و تجلیل از اقدام و حرکت ماندنی آنها، می‌تواند تأثیر شگرفی در جامعه داشته و افراد را به این کار تشویق کند.

۴. واگذاری امانی (صندوق امانت)

عده‌ای ممکن است آن‌چنان به اموال معنوی خود دلبستگی داشته باشند که نخواهند حتی به ظاهر، نام اهدایی یا وقفی روی آنها بگذارند؛ اما ممکن است با برنامه امانت موافق باشند. این برنامه، آنان را متقاعد می‌کند که کتب و آثار معنوی را که متعلق به ایشان است نزد کتابخانه یا مؤسسه‌ای به امانت بگذارند. در این مواقع، باید با تنظیم قراردادی که رئیس کتابخانه یا مؤسسه آن را امضا می‌کند به فرد/ افراد اطمینان کافی داده شود که اموالشان از آن خودشان است و هر زمان که بخواهند می‌توانند آن را پس بگیرند (فدایی، ۱۳۸۷). علاوه بر ایجاد اعتماد، یکی دیگر از عوامل تشویق مالکان نسخه‌های خطی برای واگذاری امانی ایجاد شرایط استاندارد نگهداری است. از آنجاکه درباره نسخه‌های خطی بحث امنیت، اطلاع‌رسانی، سازماندهی، تجهیزات، و شرایط خاص نگهداری مطرح است، پس می‌توان نسخه‌های خطی و نفیس را برای نگهداری در شرایط مساعد و ایده‌آل به‌طور امانی و طبق ضوابط و مقرراتی که طرفین توافق دارند فراهم‌آوری و نگهداری کرد تا دست‌کم در شرایط مطلوب نگهداری

1. Chapman

شود و پژوهشگران بتوانند به راحتی از آنها استفاده کنند. البته، در این نوع فراهم‌آوری نیز لازم است منابع امانی، کارشناسی شود تا ارزش منابع در صورت بروز هرگونه حوادث غیرمترقبه مشخص و پرداخت شود. همچنین، می‌توان منابع را بیمه کرد.

۵. دیجیتال‌سازی و مبادله

پیشرفت فناوری اطلاعات فرصتی را فراهم کرده است که بتوان با کمترین هزینه؛ اما با بهترین کیفیت در زمانی کوتاه از نسخه‌های خطی، نسخه دیجیتال تهیه کرد. با استفاده از این فناوری می‌توان نسخه‌های خطی موجود در سایر کتابخانه‌ها یا مجموعه‌دارانی که مایل به فروش، اهداء، وقف، یا واگذاری امانی نسخه‌های خطی و نفیس خویش نیستند نسخه دیجیتال تهیه کرد و در اختیار پژوهشگران قرار داد. از مزایای این روش می‌توان به امکان مبادله نسخه‌ها بین کتابخانه‌ها و سازمان‌ها، فراهم‌آوری نسخه‌های خارج از کشور، و صرفه‌جویی در هزینه‌ها اشاره کرد. مناسب‌ترین ابزار برای تهیه شناسنامه‌ای کامل و جامع از همه تصانیف و تألیفات علمای اسلام، فراهم‌آوری دیجیتالی نسخه‌های خطی اسلامی از دورترین نقاط جهان است.

• عمده‌ترین مشکلات فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران

با توجه به اینکه ارتباط تنگاتنگی میان عوامل مؤثر در فراهم‌آوری نسخه‌های خطی و خروج آنها از کشور وجود دارد؛ بنابراین برای تبیین موضوع و آشنایی با ریشه‌های بعضی از مشکلات، ابتدا شمه‌ای از «جنگ و غارت، تعصبات فرقه‌ای، و انتقال نسخه‌های خطی» ارائه می‌شود.

حمله مغول به نسخه‌های خطی کتابخانه‌های عمومی کشور به قدری شدید بود که حتی در شعر و ادب آن روزگار بازتابی دردناک‌گیز داشته است. آنان؛ نه تنها به سوزاندن نسخ‌نگاشته‌های فرهنگی دست می‌زدند؛ بلکه از پاره‌کردن نسخه‌های قرآنی نیز ابایی نداشتند. تعصبات مذهبی نیز از جمله علت‌هایی است که نمی‌توان نقش آن را در نابودی نسخه‌های خطی نادیده گرفت. با فروکش کردن رخداد‌های سیاسی و تعصبات فرقه‌ای در قلمرو جغرافیایی زبان و فرهنگ فارسی، خطر سوزاندن، پاره‌کردن، و غسل دادن نسخ خطی برطرف؛ ولی آفتی دیگر گریبان‌گیر این منابع شد. آفت انتقال نسخه‌های خطی از شهری به شهری و از کشوری به کشوری دیگر که این خود بابتی دیگر بر نسخه‌های خطی گشود و پراکندگی آنها را در پی داشت. چشم طمع غرب به ثروت شرق دوخته شد و نسخه‌های خطی در زمره اشیای عتیقه و گران‌قیمت قرار گرفت و بازرگانان و ارتشیان اروپایی این نسخه‌ها را به تاراج بردند (مایل هروی، ۱۳۸۰). نمونه بارز آن، سرقت، جنگ، و فراهم‌آوری نسخه‌های خطی عربی - اسلامی در اروپای دوره رنسانس است (جونز، ۱۳۸۰). در جنگ تحمیلی ایران

و عراق در دهه هفتاد نیز تعداد زیادی از نسخه‌های خطی موجود در شهرها و روستاهای اشغال شده از میان رفت.

قزوینی (۱۳۸۱) می‌نویسد بهترین، مهم‌ترین، و گران‌بهارترین نسخه‌ها در خود ایران است و همواره، یهودی‌ها و آرامنه این نسخه‌های بی‌بدیل نایاب را در خود ایران به هر قیمتی که می‌شد و به هر شیوه که از دستشان برمی‌آمد به دست می‌آوردند و به اروپا می‌بردند و به تجار عتیقه‌فروش می‌فروختند و....

آرتور کریستن سن^۱ (۱۸۷۵-۱۹۴۵) ایران‌شناس نامور دانمارکی مانند شرق‌شناسان دیگری که به سرزمین‌های شرقی سفر کرده است برای غنی کردن مجموعه کتابخانه‌های کشورش طبق دستوری که داشت در نخستین سفر خود کتاب‌های خطی را خریداری کرده است (نقل در افشار، ۱۳۸۷ الف). ماده دهم دستورعمل دولت انگلیس به سرگور اوزلی^۲ سفیر خود در دربار فتحعلی شاه قاجار که در سال ۱۸۱۴ به ایران آمد این بود:

هرگونه کتب خطی و کمیابی را که به زبان فارسی و عربی بتوان به قیمت مناسب به دست آورد خریداری کنید. به شما اختیار داده می‌شود در این راه مفید در حدود ششصد پوند طلا در سال خرج کنید و شما این‌گونه کتب خطی را باید با کمال دقت بسته‌بندی کرده و برای وزیر امور خارجه بفرستید که از این پس در بریتیش موزیوم^۳ یا هر جایی که شما مناسب می‌دانید محافظت بشود... (نقل در افشار، ۱۳۸۷ ب، ص ۴۶۹). همچنین، بررسی وضعیت تملک نسخه‌های خطی فارسی موجود در مخزن کتابخانه ملی فرانسه نشان می‌دهد که در سال ۱۵۳۱ق ژان اوتر^۴ سوئدی که برای انجام مأموریت سیاسی به ایران آمده بود ۲۲ نسخه نفیس که بعضی از آنها به مجموعه‌های سلطنتی صفوی مربوط بوده را در اصفهان تهیه کرده و از طریق بصره به پاریس فرستاده است. برخی شخصیت‌های فرانسوی که چند مدتی را در ایران گذرانده بودند به تقلید از ایرانیان باسواد و فرهیخته‌ای که با آنان نشست و برخاست داشتند نسخه‌های خطی فارسی را گردآوری می‌کردند (ریشار، ۱۳۸۵).

یکی دیگر از عوامل مؤثر در خروج نسخه‌های خطی که تأثیر عمیق بر فراهم‌آوری آن داشت «بی‌توجهی حکومت‌ها و درباریان» بود. در دوران پهلوی خروج کتاب‌های خطی از کشور با مجوز اداره عتیقات و وزارت فرهنگ انجام می‌شد، هر چند موقع ارائه مجوز نسخه‌های خطی نفیس را جدا و برای کتابخانه‌های داخل خریداری می‌کردند؛ اما این تفکیک توسط چه کسانی انجام می‌شد و چه معیارهایی مدنظر بود، به‌طور دقیق مشخص نبود. ایوانف^۵ (۱۳۸۷، ص ۴۷۷) می‌نویسد: «اخذ مجوز برای خروج نسخه‌های خطی که متجاوز از ۵۰ سال قدمت دارند مستلزم گرفتن مجوز ویژه‌ای از اداره مرکزی معارف است و خود نسخه نیز می‌بایست

1. Arthur Christensen
2. Sir Gore Ouseley
3. British Museum
4. Jean Otter
5. Ivanov

ارائه شود». در این خصوص، مشکوه (۱۳۸۹) طی نامه‌ای به رئیس کتابخانه مجلس شورای اسلامی می‌نویسد:

هنوز هم کتب گرانبها به تدریج از گوشه و کنار کشور به خارج سرازیر است بسی شایسته است که دست کم مانند مصر که ورود نسخ خطی را مجاز و خروج آنها را ممنوع کرده‌اند مجلس شورا هم ماده واحده‌ای تصویب کنند که خروج خطی از کشور ممنوع باشد (ص ۲۲۷).

فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران به دلیل ماهیت پیچیده آن به‌ویژه به لحاظ ارزش مادی از دیرباز مشکلات فراوانی داشته است. در ادامه به مشکلاتی اشاره می‌شود که در دهه‌های اخیر وجود دارد:

۱. بی‌توجهی مدیران و دست‌اندرکاران

مهم‌ترین و عمده‌ترین مشکل فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ادوار مختلف در ایران، بی‌توجهی مدیران و دست‌اندرکاران کتابخانه‌های مهم کشور بوده است که به‌طور عمده ناشی از نبود مدیران متخصص در رأس این کتابخانه‌ها بود. به‌طور مثال، کتابخانه ملی ایران که وظیفه خرید و نگهداری نسخه‌های خطی براساس اساسنامه‌اش برعهده دارد، در حدود ۲۰ سال (۱۳۴۰ الی ۱۳۶۰) که مجموعه‌های خطی مهمی برای عرضه وجود داشت، هیچ اهمیتی به این موضوع نداشت. عبدالله انوار (۱۳۸۵) که در این سال‌ها مسئولیت بخش خطی کتابخانه ملی را به‌عهده داشت می‌نویسد:

زمانی که در کتابخانه ملی خدمت می‌کردم به‌واسطه فقر [اطلاعاتی] کتابخانه، هیچ کتابی خریداری نشد، و دیدگاه سازمانی که ما در آنجا کار می‌کردیم نسبت به کتب و نسخ خطی بسیار بد بود. در واقع، این مسئله را امری می‌دانستند که موضوع آن مرده است و نگهداری امر مرده، کار صحیحی نیست. تا زمانی که بنده در کتابخانه ملی بودم، کتابی خریداری نشد و کتاب‌های جدید نیز بیشتر اهدایی بود (ص ۶).

۲. کمبود اعتبارات مالی

یکی از مشکلات اساسی در فراهم‌آوری نسخه‌های خطی کمبود اعتبارات مالی است که دلایل مختلفی دارد. کمبود اعتبار، گاه ناشی از توجه‌نداشتن و نبود درک صحیح مسئولان کتابخانه‌های خطی است. آنها ممکن است به خرید نسخه‌های خطی توجه کافی نداشته باشند یا آن را مهم ندانند. گاهی نیز ممکن است آنها اهمیت موضوع را بدانند؛ اما بودجه کتابخانه به قدری کم است که سرمایه‌ای برای اجرای این برنامه نمی‌ماند (فدایی، ۱۳۸۷). متأسفانه به‌علت تورم شدیدی که جهان را دربرگرفته، بهای نسخه‌های خطی نیز افزایش چشمگیر داشته است و اعتباری که برای خرید نسخه‌های خطی در نظر گرفته می‌شود، همان

مبلغ سال‌های قبل است یا اگر اندکی افزایش می‌یابد متناسب با نرخ تورم نیست. بنابراین، به مرور زمان و به دلیل تورم، خرید نسخه‌های خطی در بسیاری از کتابخانه‌ها با کمبود اعتبار و نقدینگی روبه‌رو خواهد بود (مرعشی، ۱۳۸۷).

جنگ، مناقشات سیاسی، نبود هماهنگی میان مدیران دولتی یا مجریان تأمین اعتبار، علایق و سلایق مدیران، سایر مشکلات کتابخانه و صرف بودجه تملک منابع برای رفع مشکلات، همچنین سوء مدیریت به‌ویژه تغییر مدیریت در سازمان‌ها و کتابخانه‌ها می‌تواند از علل کمبود اعتبار باشد.

۳. وجود دلالتان حرفه‌ای و تبلیغات دروغین آنها

یکی دیگر از مشکلات پیچیده و مهم، دلالتان حرفه‌ای و سودجویان هستند. بعضی از اینها عوامل کتابخانه‌ها و مجموعه‌داران خارجی و برخی نیز دلالتان حرفه‌ای داخلی هستند که تلاش می‌کنند تا از واگذاری مستقیم مجموعه‌ها به کتابخانه‌ها جلوگیری کنند تا سهمی از بازار داشته باشند. این گروه‌ها، برای رسیدن به اهداف خود به دو شیوه دروغین تبلیغ می‌کنند: گروه اول، یعنی عوامل کشورهای خارجی با تبلیغات مسموم و دروغین، مبنی بر اینکه در خارج نسخه‌های خطی را به قیمت گزاف خریداری می‌کنند، کتاب‌های نفیس و بسیار ارزشمندی را فراهم می‌کنند؛ گروه دوم نیز به کمبود بودجه و پرداخت نکردن قیمت کارشناسی از جانب کتابخانه‌های مهم کشور توسل می‌جویند و بیان می‌کنند این مراکز دنبال دریافت نسخه‌های خطی به‌طور اهدایی هستند و کتابخانه مرکز آستان قدس رضوی را مثال می‌زنند.

به‌ویژه، وقتی جامعه‌ای از اهمیت مسئله، شناخت کافی ندارد دلالتان ماهر و مجهز به انواع حيله‌ها آماده به‌کارند و با داشتن پول کافی یا دلار نسخ را خرید و غارت می‌کنند (فدایی، ۱۳۸۷).

۴. پراکندگی نسخه‌های خطی

پراکندگی نسخه‌های خطی در ایران و نبود فهرستی جامع از کتابخانه‌ها و مجموعه‌های شخصی سبب شده است تا شناسایی مجموعه‌ها به‌منظور فراهم‌آوری با مشکلاتی همراه باشد. شعبانی (۱۳۸۱) گزارش کرده که نسخه‌های خطی ایران در ۶۴ کتابخانه و در ۱۴ شهر پراکنده است؛ درحالی‌که گزارش متقی (۱۳۹۰) شامل ۵۳۶ مجموعه عمومی یا خصوصی در ۱۴۵ شهر است. البته اینها شامل مجموعه‌هایی است که به‌نحوی اطلاع‌رسانی شده است و بی‌شک صدها مجموعه متعدد دیگری وجود دارد که شناسایی و اطلاع‌رسانی نشده است.

۵. مشکلات ارزیابی و کمبود کارشناس

کارشناس نسخه‌های خطی علاوه بر عشق و علاقه به این حوزه، دست‌کم باید: (۱) اطلاعات کافی کتابشناسی و اطلاع‌شناسی داشته باشد، (۲) از موجودی کتابخانه‌های کشور و فراوانی

نسخه‌ای که ارزیابی می‌شود آگاه باشد، ۳) با دلالت و بازارهای جهانی در ارتباط باشد، و ۴) چندین سال از نظرات و نحوه کارشناسی متخصصان بهره برده باشد (معیارهای کارشناسی در جمع‌آوری و حفاظت از مخطوطات، ۱۳۸۸). بنابراین، تقویم نسخه‌های خطی کار هر شخصی نبوده و نیازمند متخصصان متعددی است. از سویی، دعوت از متخصصان و کارشناسان برای تمامی کتابخانه‌ها مقدور نبوده و در شهرستان‌های بدون کارشناس، هزینه کارشناسی بسیار زیاد است. متخصصان این حوزه اندک‌اند یا دسترس پذیر نیستند. علاوه بر اینها، موجودی نسخه‌ها در مخازن کتابخانه‌ها در تقویم نسخه‌های خطی تأثیرگذار بوده و به تقویم و کارشناسی متفاوت در مراکز متعدد و نظرات متفاوت کارشناسان منجر می‌شود که مزید بر علت، دشواری کار را سبب می‌شود. محدودیت‌های مالی، دیوان‌سالاری اداری، و قوانین و مقررات پیچیده در پرداخت دستمزد کارشناسان از دیگر مشکلات در مراکز دولتی است.

همچنین در تقویم و کارشناسی بعضی از نسخه‌ها، مانند تعیین قدمت و اصالت نسخه‌های قدیمی، ممکن است به تجهیزات آزمایشگاهی پیشرفته نیاز باشد که متأسفانه در هیچ‌یک از کتابخانه‌های ایران وجود ندارد.

۶. نداشتن خط‌مشی و آیین‌نامه مدون و مصوب

یکی از مهم‌ترین ابزارهای مدیریت نوین خط‌مشی‌های مدون و ابلاغ شده است که چهارچوبی را برای سایر تصمیم‌گیری‌ها فراهم می‌آورد (تیرگر و ابراهیمی شاه‌قلی، ۱۳۹۴). بررسی‌های اسماعیلی (۱۳۹۲) نشان می‌دهد مراکز و کتابخانه‌های مهم کشور، از جمله کتابخانه ملی ایران، که طبق قوانین ابلاغی یونسکو خریداری نسخه‌های خطی و نفیس از اهم وظایف آنهاست (سادات صوتی، ۱۳۵۲)، خط‌مشی و آیین‌نامه مدون و مصوبی ندارند که این امر سبب می‌شود: ۱) مدیران دست‌اندرکار سلیقه‌ای عمل کنند و ۲) مالکان نسخه‌های خطی برای واگذاری و عرضه، اعتماد کافی و لازم نداشته نباشند.

۷. موانع شرعی و حقوقی

با توجه به اهمیت وقف کتاب در اسلام، تعداد درخور توجهی از نسخه‌های خطی در ادوار گذشته به اماکن مذهبی از جمله مساجد، امام‌زاده‌ها، و حسینیه‌ها وقف شده‌اند. همچنین بعضی از مالکان و پدیدآورندگان، نسخه‌های خطی خویش را به اولاد خویش وقف کرده‌اند. متولیان این نسخه‌های خطی واقفند که نگهداری این آثار نیازمند شرایط استاندارد است؛ اما وقتی بودن آنها مانعی شرعی و فقهی برای واگذاری و فراهم‌آوری است.

۸. خطای راهبردی خریداران نسخ خطی

یکی از شعارهایی که بارها از مسئولان کتابخانه‌ها و مراکزی که نسخه‌های خطی دارند در مصاحبه‌ها و گزارش‌ها شنیده می‌شود این است که بودجه کافی برای خرید موجود است

و از دارندگان نسخه‌های خطی می‌خواهند که این نسخ را به این مراکز عرضه کنند. از سویی، می‌گویند بودجه کافی برای خرید نسخه‌های بسیار نفیس چندصد میلیونی یا میلیاردی افراد ندارند و از سوی دیگر، تمایلی نیز برای خرید نسخ معمولی از خود نشان نمی‌دهند. بیشتر کارشناسان و صاحب‌نظران در زمینه فراهم‌آوری نسخه‌های خطی معتقدند مراکز ملی کشور که برنامه خرید نسخه‌های خطی دارند باید تمامی این نسخه‌هایی که در بازار هست، بدون اولویت‌بندی و ارزش‌گذاری - متناسب با قیمت واقعی نسخه‌ها - خریداری و آرشیو کنند، بی‌شک ده سال دیگر، در بازار از چنین آثاری و حتی نسخه‌های معمولی هم خبری نخواهد بود؛ زیرا به تبع هر نسخه، به‌خودی خود، منحصر به فرد است، اگر از نظر محتوایی و کتاب‌شناختی، اثری پر نسخه بوده باشد، در زمینه نسخه‌شناسی (کاغذ، جلد، تملک، مهر یادداشت، خط، کاتب، و...) می‌توانند مواد پژوهشی هزاران پایان‌نامه و مقاله را فراهم سازند. بنابراین، به نظر می‌رسد این مراکز بایستی در رویکردهای جاری خود در مقوله خرید، تجدید نظر کنند. بی‌شبهه، سیاست‌گذاری فعلی این نهادها به شکل خرید، منطقی به نظر نمی‌رسد (متقی، ۱۳۹۷).

• راهکارهایی برای حل مشکلات فراهم‌آوری نسخه‌های خطی

راه حل این مشکلات، صدور بخشنامه یا آیین‌نامه نیست؛ بلکه در عمل این گونه امور نتیجه عکس نیز می‌دهد و هرکس ورق پاره‌ای مانده از قدیم را گنجی تصور می‌کند و درصدد پنهان یا خارج کردن آن از کشور می‌شود. راه حل درست، تبلیغ و آگاهی‌دادن مناسب از طریق رسانه‌های جمعی، برقراری هفته‌هایی نظیر هفته کتاب برای این نسخه‌ها، تعیین بودجه‌ای مناسب به‌عنوان بخشی از بودجه حفظ میراث فرهنگی برای خریداری و نگهداری این منابع (خانی‌پور، ۱۳۸۵)، و مهم‌تر از همه جلب اعتماد مالکان است. انوار (۱۳۸۵) معتقد است مردم اعتماد چندانی [به کتابخانه‌های دولتی و شبه‌دولتی مانند آستان قدس رضوی] ندارند؛ از این جهت که حتی نسخه‌های خودشان را نیز مخفی می‌کنند.

ایرج افشار (۱۳۸۱) پیشنهاد می‌کند با عنایت به تجربه مرحوم حاج حسین آقا ملک که توانست به‌تنهایی نزدیک به ۷۰۰۰ نسخه خطی را بخرد و از خروج آنها جلوگیری کند، و نیز بانی کتابخانه مرعشی نجفی (ره) در قم، سیدعلی محمد وزیری در یزد، و محمد نخجوانی در تبریز که توانستند کتابخانه‌های باارزشی را از راه تشویق مردم به اهداء کتاب و خریدن اقلامی که امکان رایگان‌گرفتن آنها نبود، پایه‌ریزی کنند؛ باید سعی شود همان راه‌های سنتی ادامه یابد. همچنین باید مردم را فرهنگ‌خواه و فرهنگ‌دوست بار آورد (نقل در خانی‌پور، ۱۳۸۵). با این اوصاف، با توجه به شرایط کنونی کشورمان راهکارها و اقدامات زیر پیشنهاد می‌شود:

۱. ایجاد مراکز رسمی مدیریت نسخه‌های خطی

بهترین راه حل برای جلب مشارکت مردم و صاحبان اسناد و نسخه‌های خطی، معرفی، ثبت و حفظ این آثار و جلوگیری از نگهداری آثار خطی در شرایط نامناسب فیزیکی، ایجاد مراکز رسمی دولتی یا مردم‌نهاد معتبر و کنترل‌شده است تا صاحبان اسناد و نسخه‌های خطی بعد از ثبت آثارشان در سازمان‌های وابسته بتوانند در آن مراکز با نظارت کارشناسان رسمی و تأییدشده آزادانه آثار خود را مبادله کنند. در چنین شرایطی تنها اشخاص علاقه‌مند و سازمان‌هایی که مسئول جمع‌آوری و حفظ متون و اسناد کهن هستند، به تهیه این آثار اقدام می‌کنند و طبیعی است که آنها برحسب علاقه یا مسئولیت، در نگهداری و حفاظت این آثار بسیار کوشاتر از بسیاری از صاحبان فعلی آثار مدنظر باشند. بی‌شک، در این حالت با وجود آزادی قانونی مالکیت و مبادله این آثار و ارزش‌گذاری واقعی آنها، بهره‌برداری فرصت‌طلبانه برای دلالان و خریداران بیگانه باقی نمی‌ماند. همچنین ایجاد مراکز رسمی و معتبر برای ارزیابی و ارزش‌گذاری اسناد و نسخه‌های نفیس، به بازار جاعلان نسخه‌های خطی و سازندگان اسناد و نسخه‌های ساختگی و قلابی خاتمه می‌دهد و از اتلاف سرمایه‌های علاقه‌مندان به جمع‌آوری این آثار و بروز هرج‌ومرج در میان آثار اشاره‌شده که موانعی را بر سر راه پژوهشگران پدید می‌آورد جلوگیری خواهند کرد (صادق‌زاده و ایقان، ۱۳۸۴).

۲. تشکیل کمیته‌های فراهم‌آوری نسخه‌های خطی

در حال حاضر، برای خرید نسخه‌های خطی ضمن داشتن اعتبار مالی لازم و کافی، تشکیل کمیته فراهم‌آوری برای ارزیابی و تقویم ضروری است. ترکیب کمیته خرید و تخصص کارشناسان بحث مفصلی است و در این مقاله نمی‌گنجد؛ اما باید اشاره کرد که در کتابخانه‌های مهم خاورمیانه و کشورهای همسایه، بخش‌های خرید، کارشناسان متخصص و زبده‌ای برای این‌گونه خریدها دارند و تعداد این کارشناسان به‌میزان علوم شناخته‌شده و اصلی است (ابرار، ۱۳۸۲). از طرفی، قوانین و مقررات اداری حاکم بر کتابخانه‌ها به‌ویژه امور مالی، حضور نماینده‌ای از مدیریت مالی کتابخانه اجتناب‌ناپذیر کرده است. کتابخانه‌هایی که کمیته فراهم‌آوری منسجمی ندارد نسخه‌های بسیار نفیسی را از دست می‌دهند (صادق‌زاده و ایقان، ۱۳۸۴). کمیته‌ها در جلب اعتماد مردم، تصمیم‌های منطقی، تقویم نسخه‌ها براساس بازارهای بین‌المللی، و جلب رضایت عرضه‌کنندگان نقش مهمی دارند و در شناسایی مجموعه‌داران نیز مؤثرند.

۳. تشکیل ستاد خیرین

برای رفع تنگناها و اعتبارات مالی که یکی از مشکلات اساسی است، کتابخانه‌ها می‌توانند با اطلاع‌رسانی درباره ارزش و اهمیت نسخه‌های خطی از طریق رسانه‌های گروهی به‌ویژه

مطبوعات و صدا و سیما از افراد خیر، متمکن، و فرهنگ دوست بخواهند کتابخانه‌ها را در خرید نسخه‌های خطی یاری کنند؛ بدین نحو که هر موقع نسخه‌های خطی برای فروش به کتابخانه‌ها عرضه شد، از خیرین دعوت شود این کتاب‌ها را خریداری و به کتابخانه اهداء کنند تا نام آنها به‌عنوان خادمان فرهنگ ثبت شود.

فعالیت ستاد خیرین مدرسه‌ساز و کتابخانه‌ساز در سال‌های اخیر حاکی از نگرش ویژه افراد خیر به مشکل فرهنگی است و به‌یقین تلاش در ایجاد ستاد خیرین برای خرید نسخه‌های خطی نیز می‌تواند به‌وقوع بپیوندد و از این طریق مشکل بزرگ کمبود مالی کتابخانه‌ها را برطرف کرد. یکی از اқشار فرهنگی، بازاریان اصیل هستند تا‌دام ارتباط مدیران کتابخانه‌ها با بازاریان می‌تواند در آینده، به تشکیل چنین ستادی کمک کند بازاریان علاوه‌بر اینکه در فعالیت‌های تجاری و بازرگانی حرف اول را می‌زنند در زمینه فرهنگی نیز از شعور و الایی برخوردارند و تاریخ نشان داده است هر وقت بازاریان با اصحاب فرهنگ و دانش متحد شده‌اند، نقطه عطفی در بستر زمان به‌وجود آورده‌اند. حاج محمد و حاج حسین نخجوانی نمونه بارزی از بازاریان و تجار [تبریز] بودند که مجموعه در خور توجهی از نسخه‌های خطی را خریداری و به کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز اهدا کرده‌اند (صادق زاده وایقان، ۱۳۸۴).

۴. فعال نمودن انجمن دست‌نوشته‌های کهن

انجمن دست‌نوشته‌های کهن برای آغاز رسمی کار خویش در باره حفظ و نگهداری نسخه‌های خطی در حال تخریب، در وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (استان تهران) به ثبت رسیده است. گردآوری نسخه‌های خطی موجود در داخل کشور که به‌عنوان میراث خانوادگی و به‌طور پراکنده در دست مردم هستند یکی از اهداف انجمن است (مزدپور، ۱۳۸۲). بهتر است در راستای اهداف انجمن و جلوگیری از تخریب، غارت، و حبس دست‌نوشته‌ها، شاخه‌های متعدد این انجمن را در نقاط مختلف کشور تشکیل داد. بهترین پیامد این کار، شناسایی مجموعه‌های پنهان است و دست‌کم می‌توان فهرستی از آنها را برای پژوهشگران فراهم کرد.

۵. اعتدال در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی کلان فرهنگی

سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی کلان فرهنگی برای جمع‌آوری نسخه‌های خطی کاری مهم است که به حوصله و صرف وقت نیاز دارد. وقتی جامعه‌ای شناخت کافی از اهمیت مسئله ندارد، دلالتان ماهر و مجهز به انواع حیل‌ها آماده به‌کارند و با در اختیار داشتن پول کافی یا دلار اقدام به خرید و غارت نسخه‌های خطی می‌کنند. باید در جمع‌آوری نسخه‌های خطی به نفع کشور با جدیت عمل کرد. ممکن است افرادی با دولت و حکومت رابطه خوبی نداشته باشند؛ اما این افراد هویت ملی را باور دارند. چه بسا، افرادی که کم‌و‌بیش به ارزش آثار خطی خود واقف‌اند و به هر دلیلی دوست ندارند آن را به مرکزی رسمی واگذار کنند؛ اما حاضرند

اطلاعات آن را به دیگران بدهند و در صورت لزوم به پژوهشگر/ پژوهشگرانی اجازه استفاده از آن را بدهند (فدایی، ۱۳۸۷) در این مواقع، باید از شیوه دیجیتال‌سازی و صندوق امانت بهره برد که در ادامه اشاره شده است.

۶. رفع موانع شرعی و حقوقی

این موضوع برای نسخه‌های وقفی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. مالکان، کتابخانه‌ها، و مراکز فعال در فراهم‌آوری نسخه‌های خطی باید تلاش کنند تا از طریق مراجع عظام تقلید و مجتهدان این نوع موانع را حل کنند. اشعری (۱۳۸۶) رئیس وقت سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران برای حل این مشکل، از رهبر معظم انقلاب درباره نسخه‌های خطی وقفی مساجد و نگهداری آنها در کتابخانه ملی ایران استفتاء کرده بود.

۷. ارتباط با دلالان و بازارهای جهانی

ارتباط با دلالان و بازارهای خارجی می‌تواند علاوه بر استفاده از اطلاعات دلالان، دقت کارشناسان در تقویم را بالا ببرد. همچنین مدیران و دست‌اندرکاران را در تصمیم‌گیری به‌ویژه سیاست‌های کلان فرهنگی و اختصاص بودجه مصمم و متقاعد کند. بررسی‌ها نشان می‌دهد این ارتباطات در فراهم‌آوری نسخه‌های نفیس بسیار مؤثر بوده است. چپمن (۱۳۸۵) معتقد است:

کتاب‌های دست دوم و عتیقه در نزد کارگزاران متخصص یافت می‌شوند و بیشتر اوقات قیمت آنها خیلی گران است. در حراجی، شاید قیمت‌های بالایی برای یک کتاب پیردازید، زیرا هیچ جایگزینی برای مشاهده قبل از خرید چنین منابعی و آگاهی از بیشترین قیمت بیش از قیمت پیشنهادی وجود ندارد (ص ۱۰۷-۱۰۸).

فراهم‌آوری از دلالان در مقایسه با حراجی به نفع خریدار است. حراجی ساتوبی^۱ لندن از جمله حراجی‌های پررونق در انگلستان است که می‌توان برای تقویم و کارشناسی نسخه‌های خطی از معیارهای آن در بعضی از مواقع استفاده کرد. کارشناسان کتابخانه ملی ایران در ۱۳۸۵ برای خریداری یک نسخه خطی قرآن کریم (شماره ثبت ۲۷۱۱۸-۵) از طریق ارتباط با کارشناسان ساتوبی لندن و با تطبیق معیارهای خود با معیارهای این حراجی بین‌المللی اقدام کردند. سال‌ها کتابخانه‌های متعدد ایران و مالک این نسخه بر سر نحوه تعیین قیمت مناقشه داشتند (معیارهای کارشناسی در جمع‌آوری و حفاظت از مخطوطات، ۱۳۸۸). گروه فراهم‌آوری کتابخانه ملی ایران در سال ۱۳۸۴ تعداد ۸۰۰ نسخه‌های خطی را براساس قیمت‌های حراجی‌های لندن خریداری کرده است؛ زیرا خریداری نسخ خطی با قیمت مناسب و بالا عامل مؤثری در حفظ و بقای این میراث اجدادی و تشویقی برای دارندگان نسخه‌های خطی است که با اطمینان نسخه‌های در دست خود را به نهادهای مسئول بپسارند

1. Sotheby's

(عظیمی، ۱۳۸۴).

۸. سازماندهی مستقل مجموعه‌های وقفی و اهدایی

سازماندهی مستقل مجموعه‌های وقفی و اهدایی یکی از عوامل تأثیرگذار است. فهرست نسخه‌های خطی اهدایی مقام معظم رهبری به آستان قدس رضوی، فهرست نسخه‌های خطی محمد نجوانی به کتابخانه ملی تبریز، و فهرست نسخه‌های خطی محمدعلی کریم‌زاده تبریزی به کتابخانه مجلس شورای اسلامی از این دست است. مختاری (۱۳۹۵) از فعالان برجسته نسخه‌های خطی در ایران و مدیر مؤسسه کتابشناسی شیعه نیز بر این موضوع تأکید کرده و معتقد است: «اگر کتابخانه‌ها فهرست‌نویسی جداگانه‌ای از مجموعه‌های اهدایی به نام اهداکننده این آثار انجام دهند، علاوه بر اینکه ذکر خیری از اهداکنندگان می‌شود، عاملی برای تشویق افراد برای اهداء این مجموعه‌ها خواهد بود». برگزاری جشنواره و تجلیل و تکریم اهداکنندگان از دیگر نکات پیشنهادی است.

۹. راه‌اندازی صندوق امانت و همکاری با بانک‌ها

بی‌گمان، برخی مالکان بنابه دلایلی که اشاره شد علاقه‌ای به واگذاری دائمی (فروش یا اهداء) ندارند؛ اما تمایل دارند این نسخ برای حفاظت در شرایط استاندارد نگهداری شوند. کتابخانه‌های مهم کشور که مخازن استاندارد دارند می‌توانند همانند کتابخانه ملی ایران (گفت‌وگو با دکتر حبیب‌اله عظیمی...، ۱۳۸۷) و کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نسبت به راه‌اندازی صندوق امانت اقدام کنند. همچنین در آیین‌نامه امانت، کتابخانه‌ها می‌توانند در ازای مرمت و ضدعفونی، امکان اطلاع‌رسانی نسخه‌ها را با رضایت مالک انجام دهند. البته ممکن است بعضی از مجموعه‌داران به کتابخانه‌ها اعتماد نداشته باشند؛ اما بانک‌ها را امین بدانند در این صورت، کتابخانه‌های مهمی که شرایط لازم را دارند می‌توانند با تعامل و تفاهم‌نامه نسبت به حفظ و نگهداری نسخه‌های خطی امانی در صندوق امانات بانک‌ها در شرایط استاندارد مشاوره داده و همکاری کنند.

۱۰. خدمات در محل و دیجیتال‌سازی

شایسته است سازمان‌ها و کتابخانه‌هایی که امکانات مالی، تجهیزات لازم و نیروی متخصص دارند، برنامه‌ای تنظیم و به مالکان نسخه‌های خطی اعلام کنند که حاضرند مجموعه‌های آنان را در منزل یا کتابخانه شخصی‌شان ضدعفونی، مرمت، فهرست، و دیجیتال کنند یا با تهیه بروشور و دفترچه‌های راهنما، آموزش‌های ضروری را به مالکان ارائه کنند. اگر مالکان راضی باشند، سازمان‌ها و کتابخانه‌ها می‌توانند مجموعه‌ها را تحویل بگیرند و پس از ضدعفونی، مرمت، تهیه فهرست، و دیجیتال‌سازی به آنان برگردانند. علاوه بر کمک به حفظ میراث مکتوب و نفایس علمی و هنری، از مزایای دیگر این کار، شناسایی مجموعه‌های خانوادگی

و کتابخانه‌های کوچک و فرصت اطلاع‌رسانی برای پژوهشگران و همچنین آشنایی مالکان با نحوه نگهداری نسخه‌های خطی و اهمیت آنهاست. چه بسا در این مسیر، بعضی از این مالکان شیفته این کار شوند و خود به یک متخصص و حامی نسخه‌های خطی تبدیل شوند.

۱۱. تأمین اعتبارات و بودجه لازم از طریق مالیات مستقیم

تحقق و پیاده‌سازی تمام راهکارهای پیشنهادی، نیازمند پشتیبانی مالی و تأمین اعتبار است. در بعضی از کشورها از جمله ایران، بیشتر بازاریان و تجار، مشتاقانه مالیات پرداخت نمی‌کنند؛ اما چه بسا همین افراد برای تأمین مشکلات فرهنگی کشور متمایل و مشتاق به این کار باشند. بنابراین، سوق دادن مستقیم بخشی از مالیات پرداختی مردم فرهنگ‌دوست می‌تواند مشکل مالی را به‌طور کامل برطرف کند. به‌طور مثال، در اتریش صاحبان کسب و کار و تجار (مالیات‌دهندگان) می‌توانند ۲۵ درصد مالیات خویش را به مراکز فرهنگی، علمی، و آموزشی از جمله کتابخانه ملی (سلطنتی) اتریش اختصاص دهند به‌همین دلیل، کتابخانه ملی اتریش هیچ‌وقت مشکل مالی ندارد. البته عملکرد شفاف و دقیق چنین مراکزی در جلب اعتماد و تداوم این امر بسیار مؤثر و حیاتی است (صادق‌زاده و ایقان، ۱۳۹۷).

نتیجه‌گیری

سهمی که نسخه‌های خطی در تحول دانش بشری و ارتقای سطح فرهنگی و روابط اجتماعی دارند خوشبختانه روزبه‌روز بیشتر مشخص و در تمامی عرصه‌های علمی دنیا به نسخه‌های خطی با دیده احترام و ارزش کاربردی، فرای ارزش مادی و موزه‌ای نگاه می‌شود (آصف‌آگاه، ۱۳۸۷ ب). برای آنکه وضعیت نسخه‌های خطی در کشور ما و دیگر ممالک اسلامی سر و سامانی بگیرد، به ایجاد فهم عمومی و تشخیص نسبی درباره اهمیت آنها نیاز است. باید این مسئله برای همه مردم به‌ویژه روشنفکران قطعیت یابد که میراث هر کشوری، بخشی از هویت آنهاست؛ توجه‌نکردن به میراث، نادیده‌گرفتن بخشی از تاریخ و حتی بخشی از زندگی آنهاست. بنابراین، نسخه‌های خطی موجود در دست افراد و برخی مؤسسات با وجود آنکه در قرن‌های متمادی از گزند حوادث طبیعی و غارت و دستبرد خارجیان مصون مانده‌اند، اگر توسط مراکز قانونی با مخازن استاندارد، گردآوری یا نگهداری نشوند با تهدیدات متعدد بیولوژیکی و بلایای طبیعی و انسانی مواجه هستند. اما، همان‌طور که یافته‌ها نشان داد فراهم‌آوری نسخه‌های خطی نیز با مشکلات متعدد و پیچیده‌ای روبه‌رو است. ایوانف (۱۳۸۷، ص ۴۷۸) شرق‌شناس برجسته روس، بر این مقوله صحنه می‌گذارد و می‌نویسد: «کار جمع‌آوری نسخه‌های خطی در مقیاس وسیع در ایران کنونی چقدر سخت و دشوار است!»؛ اما نباید از این موضوع مهم چشم‌پوشی

کرد. بنابراین، لزوم اطلاع‌رسانی شفاف از سوی سازمان‌ها و مراکزی که قصد فراهم‌آوری نسخه‌های خطی به‌ویژه از راه خرید دارند، می‌توانند از خروج غیرقانونی نسخه‌ها از کشور و از میان‌رفتن آنها جلوگیری کنند. انتظار می‌رود کتابخانه‌ها با تأمین اعتبار و تشکیل کمیته‌های فعال، مانع از آسیب جدی به نسخه‌های خطی شوند و اطلاع‌رسانی مناسب برای پژوهشگران و عرضه در جوامع علمی انجام دهند. پس باید برنامه‌های تشویقی‌ای برای تقویت وقف، اهدا، واگذاری، و امانت تدارک دیده شود. با توجه به اینکه بیشتر نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های شخصی علما، استادان، و پژوهشگران است و ایشان نیز بر ارزش و جایگاه وقف در اسلام آگاهند و اعتقاد عمیق و راسخی به مسائل و دستورات اسلام دارند، می‌توان در این خصوص بسترسازی کرد و با استفاده از رسانه‌های جمعی به احیای این سنت نیکوی اسلامی و تقویت آن همت گماشت و تمام توان و تلاش خویش را به کار گرفت. به اعتقاد بشیری‌وند (۱۳۸۳) آنچه در این راستا بسیار مهم و کلیدی است، بازسازی اعتماد عمومی و جلب توجه شخصیت‌های علمی و فرهنگی برای واگذاری نسخه‌هایشان به کتابخانه‌های بزرگ و با امکانات استاندارد است که می‌تواند بزرگترین تحول فرهنگی در این حوزه باشد. همچنین تجلیل از واقفان و اهداکنندگان و اطلاع‌رسانی دقیق برای خرید چنین آثار ارزشمندی، بسیار ضروری و حیاتی است.

نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد به‌طور کلی، مجموعه‌داران به دو گروه تقسیم می‌شوند: (۱) گروهی که تعصب و علاقه شدیدی به وطن خویش دارند و علاقه‌مندند به هر نحو ممکن مجموعه خویش را به کتابخانه‌های داخل کشور واگذار کنند و بیشتر به فروش مجموعه راغب هستند و (۲) آنهایی که علاوه بر تعصب و علاقه، به سبب پابندی به عقاید دینی، الهام از الگوها و آموزه‌های اسلامی را نیز مد نظر دارند؛ این گروه به وقف و اهدای مجموعه خویش مشتاق هستند. در میان کتابخانه‌های مهم ایران، کتابخانه‌های وابسته به آستان قدس رضوی به پشتوانه ساحت مقدس امام رضا (ع) در جذب گروه دوم موفق‌ترینند. در جلب و جذب گروه اول و خرید مجموعه‌داران، کتابخانه‌های ملی، مرعشی، مجلس، و آستان قدس رضوی فعال و از جایگاه خوبی برخوردارند. مبادله دیجیتال و خدمات دیجیتال‌سازی در محل، در کتابخانه‌های مهم ایران با وجود تبلیغات و بستن قراردادهای گوناگون همکاری با مراکز و کتابخانه‌های مهم و معتبر، مطلوب نیست.

ناآگاهی و تخصص‌نداشتن مسئولان و مدیران بعضی از کتابخانه‌ها، دیوان‌سالاری اداری و مالی در پرداخت مجموعه‌های خریداری‌شده، نداشتن کمیته‌های فعال خرید، ناهماهنگی بین مراکز فعال فراهم‌آوری در داخل کشور، و نبود ارتباط با حراجی‌های خارج از کشور، از جمله عوامل مؤثر در کاهش عرضه مجموعه‌داران به مراکز دولتی یا شبه‌دولتی و همچنین

مشکلات مدیریتی است که با نتایج پژوهش اسماعیلی (۱۳۹۲) هم‌خوانی دارد. خروج غیرقانونی نسخه‌های خطی بزرگ‌ترین مشکل و تهدید است که پژوهش رومن (۱۳۸۲) بر این مهم تأکید دارد.

فعال کردن سفارتخانه‌ها و رایزنی‌های فرهنگی در شناسایی و فراهم‌آوری دیجیتال نسخه‌های خطی فارسی و عربی خارج از کشور، اختصاص بودجه و اعتبارات مالی کافی و مناسب با توجه به رشد نرخ تورم برای خرید، تبلیغات گسترده در رسانه‌ها برای آگاهی مجموعه‌داران در حفظ میراث مکتوب، تجلیل از اهداکنندگان، رونمایی از مجموعه‌های خریداری‌شده، ایجاد بانک اطلاعاتی از مجموعه‌داران، ارائه خدمات ضد عفونی، و دیجیتال‌سازی می‌تواند از خروج نسخه‌های خطی جلوگیری کند.

استفاده از ظرفیت‌های مکتب (مجمع کتابخانه‌های بزرگ کشور) و افلا (اتحادیه کتابخانه‌های ملی کشورهای عضو) فرصت بسیار مناسبی برای مجموعه‌سازی است.

مآخذ

- آزاده، فریدون (۱۳۸۱). عزم ملی برای جلوگیری از نابودی و خروج غیرقانونی دست‌نوشته‌ها. پیام بهارستان، ۲ (۱۶)، ۱۴.
- آصف‌آگاه (حسینی اشکوری)، سیدصادق (۱۳۸۷ الف). فهرست نسخه‌های خطی صارم‌الدوله اهدایی به کتابخانه فرهنگ. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- آصف‌آگاه (حسینی اشکوری)، سیدمحمدرضا (۱۳۸۷ ب). فهرستواره نسخه‌های خطی و عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی. قم: مرکز احیاء التراث الاسلامی.
- ابراهیم، رضا (۱۳۸۲). کارشناسی و ارزیابی نسخه‌های خطی. نامه بهارستان، ۴ (۱ و ۲)، ۲۹۵-۲۹۶.
- ابن‌ندیم، محمدبن اسحق (۱۳۸۱). الفهرست (محمدرضا تجدد، محقق و مترجم). تهران: اساطیر: مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها.
- اسماعیلی، فریبا (۱۳۹۲). بررسی روند فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در کتابخانه ملی ایران از سال ۱۳۸۴ تا پایان سال ۱۳۹۱ و ارائه راهکار مناسب. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، تهران.
- اشعری، علی‌اکبر (۱۳۸۶، ۲۷ آبان). مردم یک هزار نسخه از کتاب‌های خطی خود را به کتابخانه ملی سپردند. روزنامه ایران، ص ۲۴. بازیابی ۱۷ مهر ۱۳۹۷، از <http://www.magiran.com/npview.asp?ID=1521915>.
- افشار، ایرج (۱۳۴۸ الف). نسخه خطی مظهر فکر و هنر ایرانی. راهنمای کتاب، ۱ (۱ و ۲)، ۴-۷.
- افشار، ایرج (۱۳۴۸ ب). یادگارهای یزد (جلد اول). تهران: انجمن آثار ملی.
- افشار، ایرج (۱۳۷۹). مالکیت و خرید و فروخت نسخه‌های خطی در گذشته. نامه بهارستان، ۱ (۲)، ۴۷-۵۸.

- افشار، ایرج (۱۳۸۳). دکتر اصغر مهدوی و نسخه‌های خطی. نامه بهارستان، ۵ (۱ و ۲)، ۴-۸.
- افشار، ایرج (۱۳۸۷ الف). نسخه بازار: مأموریت کریستین دانمارکی برای خرید نسخه خطی. نامه بهارستان، ۸ و ۹ (۱۳ و ۱۴)، ۴۶۷-۴۶۹.
- افشار، ایرج (۱۳۸۷ ب). نسخه بازار: دستورالعمل دولت انگلیس برای خرید نسخه خطی. نامه بهارستان، ۸ و ۹ (۱۳ و ۱۴)، ۴۶۹-۴۷۰.
- انوار، سید عبدالله (۱۳۸۵). نسخ خطی از تقویم تا فهرست‌نگاری. کتاب ماه کلیات، ۹ (۵ و ۶)، ۵-۱۱.
- ایرانی، اکبر (۱۳۸۸)، مرداد و شهریور). تسهیل پژوهش نسخه‌های خطی برای ترویج علوم انسانی. گزارش میراث، ۳، ۲-۳.
- ایوانف، ولادیمیر (۱۳۸۷). خروج نسخه‌های خطی از ایران (هاشم پناه‌پور، مترجم). نامه بهارستان، ۸ و ۹ (۱۳ و ۱۴)، ۴۷۷-۴۷۸.
- بشیری‌وند، رسول (۱۳۸۳). طی آئینی کتابخانه شخصی مرحوم مهندس جلال غفاریان اصل به کتابخانه مرکزی تبریز اهدا شد. خانه فرهنگ: خبرنامه فرهنگی هنری اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی آذربایجان شرقی، ۶ (۹)، ۳.
- تیرگر، هدایت؛ ابراهیمی شاه‌قلی، ابراهیم (۱۳۹۴). جایگاه و اهمیت تدوین خط‌مشی در سازمان. بازیابی ۱۸ مهر ۱۳۹۷، از https://www.civilica.com/Paper-MEAE01-MEAE01_1352.html
- جونز، روبرت (۱۳۸۰). سرقت، جنگ و فراهم‌آوری نسخه‌های خطی عربی - اسلامی در اروپای دوره رنسانس. نامه بهارستان، ۲ (۲)، ۱۵۳-۱۷۲.
- چپمن، لیز (۱۳۸۵). مدیریت فراهم‌آوری در خدمات کتابداری و اطلاع‌رسانی (علیرضا رستمی گومه، مترجم). تهران: چاپار.
- حافظیان بابلی، ابوالفضل (۱۳۸۵). پیش‌گفتار. در نسخه‌پژوهی: مجموعه جستارها درباره فهرست‌های کتابخانه‌های ایران و انیران... (دفتر سوم، ص ۹-۱۰). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- حافظیان بابلی، ابوالفضل؛ حکیم، محمدحسین (۱۳۸۵). نویافته‌های گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در ایران. در نسخه‌پژوهی: مجموعه جستارها درباره فهرست‌های کتابخانه‌های ایران و انیران... (دفتر سوم، ص ۴۰۱-۴۷۴). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- خانی‌پور، رضا (۱۳۸۵). بررسی علل و عوامل خروج کتب خطی از ایران و راه‌های مقابله با آن. پایان‌نامه دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران.
- رومن، استفان (۱۳۸۲). تکوین مجموعه‌های اسلامی در کتابخانه‌های اروپای غربی و آمریکای شمالی (زهرا ابادری، مترجم). تهران: سمت (نشر اثر اصلی ۱۹۹۰).
- ریشار، فرانسیس (۱۳۸۵). کتاب ایرانی: چهار مقاله در مباحث متن پژوهی، نسخه‌شناسی و کتاب‌آرایی

- عبدالمحمد روحبخشان، مترجم). تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- سادات صوتی، مرتضی (۱۳۵۲). کتابخانه ملی ایران [به مناسبت جشن فرهنگ و هنر]. تهران: وزارت فرهنگ و هنر، اداره کل کتابخانه‌ها.
- شاکری، رمضانعلی (۱۳۸۰). واقفین عمده کتاب به کتابخانه‌های آستان قدس رضوی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- شعبانی، احمد (۱۳۸۱). بررسی پراکندگی جغرافیایی نسخ و مجموعه‌های خطی در کتابخانه‌های کشور. مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ۱۸ (۲)، ۱۵۹-۱۷۰.
- صادق‌زاده وایقان، علی (۱۳۸۴). بررسی سازماندهی و اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران.
- صادق‌زاده وایقان، علی (۱۳۹۶). فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در کتابخانه ملی ایران (۱۳۷۹-۱۳۸۳). آرشو ملی، ۳ (۳)، ۱۰-۲۷.
- صادق‌زاده وایقان، علی (زیرچاپ). گزارش بازدید از کتابخانه ملی (سلطنتی) اتریش و مصاحبه با مدیران. در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی اتریش: مجموعه لوی بل. تهران: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی.
- صادق‌زاده وایقان، علی؛ نجفقلی نژاد و رجوی؛ اعظم (۱۳۹۰). نقش نسخه‌های خطی در گفتگوی تمدن‌ها با محوریت برنامه حافظه جهانی. کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۴ (۲)، ۲۸۳-۲۹۸.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۳). در اندیشه فردای نسخه‌های خطی. آینه میراث، ۲ (۳)، ۲۸-۳۱.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۴). خرید نسخ خطی به قیمت حراجی‌های لندن. بازیابی ۱۸ مهر ۱۳۹۷، از <http://www.aftabir.com/news/view/2006/jan/25/c5c1138205686>
- فدایی، غلامرضا (۱۳۸۶). آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- قزوینی، محمد (۱۳۸۱). خروج نسخه‌های خطی از ایران. نامه بهارستان، ۳ (۱)، ۴-۸.
- کسائی، سیدعلی (۱۳۸۳). نسخه‌های خطی اسلامی. فصلنامه کتاب، ۱۵ (۱)، ۱۳۶-۱۴۴.
- گفت‌وگو با دکتر حبیب‌الله عظیمی، معاون سازمان اسناد و کتابخانه ملی و رییس سابق بخش نسخ خطی کتابخانه ملی ایران. کتاب ماه ادبیات، ۲ (۲۰)، ۶۱-۶۸.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- متقی، حسین (۱۳۹۰). فهرست‌نامه ایران: کتاب‌شناسی فهرست‌های دستنویس‌های اسلامی در کتابخانه‌های ایران. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- متقی، حسین (۱۳۹۷). خطای راهبردی خریداران نسخ خطی. بازیابی ۱۷ مهر ۱۳۹۷، از <https://manuscripts.ir/ar/component/content/article/94->

مختاری، رضا (۱۳۹۵). پیشنهاد هفتگانه برای بهبود وضعیت نسخ خطی. بازیابی ۲۰ مهر ۱۳۹۷، از <https://www.cgie.org/fa/news>

۱۵۴۲۸۰/۱۵۴۲۸۰/www.cgie.org/fa/news

مرعشی نجفی، محمود (۱۳۸۷). نسخه‌های نویافته: گزارشی از گزیده نسخه‌های خطی خریداری‌شده کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره). قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره).

مزدایور، کنایون (۱۳۸۲). تولد انجمن دست‌نوشته‌های کهن برای مبارزه با مرگ نسخ خطی. کتاب ماه کلیات، ۷ (۱ و ۲)، ۱۷۶-۱۷۷.

مشکوه، محمد (۱۳۸۹). محمد مشکوه و نسخه‌های خطی. نامه بهارستان، ۱۱ (۱۶)، ۳۲۵.
معیارهای کارشناسی در جمع‌آوری و حفاظت از مخطوطات. (۱۳۸۸). نشست با سخنرانی: سیدعبدالله انوار، رضا خانی‌پور، خلیل مستوفی‌فرد، سیدشمس‌الدین قرشی، علی صادق‌زاده وایقان، و فتح‌الله کشاورز میرزامحمدی. کتاب ماه کلیات، ۱۲ (۷)، ۴-۱۱.

استناد به این مقاله:

صادق‌زاده وایقان، علی (۱۳۹۷). فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در ایران: ضرورت، شیوه‌ها، مشکلات، و راهکارها. مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۹ (۴)، ۱۱۹-۱۴۲.